

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TERMINOLOJİ QATIN
ZƏNGİNLƏŞMƏ PROSESİ HAQQINDA.

Dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, müxtəlif tipoloji qrupa aid olan ingilis və Azərbaycan dillərində də leksik sistemin xüsusi və əsas hissələrindən birini terminoloji leksika təşkil edir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə bu dillərin terminoloji qatında da yeni yaranan anlayışları adlandırmaq üçün terminlərin yaranması təbii və zəruri bir proses kimi özünü göstərir. Məhz bu da dilin terminoloji qatında yeni-yeni terminoloji vahidlərin meydana gəlməsini, müxtəlif sahələrə aid anlayışların adlandırılması zəruriliyini şərtləndirir. Ona görə də dilin terminoloji leksikası ən müxtəlif mənbələr və üsullarla yeni-yeni terminoloji vahidlərlə zənginləşir. Bu proses dilin və cəmiyyətin tarixi boyu özünü göstərmiş və bu gün də fasiləsiz olaraq davam edir.

Hər bir dildə olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində də termin yaradıcılığı ilk növbədə bu dillərin daxili qanunauyğunluqları, qrammatik quruluşu və sözyaratma prinsiplərinə uyğun şəkildə reallaşır, yəni dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı üstün mövqeyi ilə seçilir. Bütün digər dillərdə müşahidə olunduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərinin terminoloji leksikasının zənginləşməsində dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı prosesi aparıcı hesab edilir. Bu zaman hər bir dilin özünəməxsus sözyaratma üsul və vasitələri aparıcı olur. Çünki hər bir dilin özünəməxsus sözyaratma qanunları nəticəsində yaradılan terminlər onların qarşısına qoyulan ən mühüm tələblərə cavab verməklə anlaşıqlı və yadda qalan olması ilə seçilir. Ona görə də "Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır" (4, 89). Məhz bu səbəbdən də elm və texnikanın, müxtəlif sənət sahələrinin ayrı-ayrı istiqamətlərinə aid meydana gələn yeni anlayışların adlandırılması üçün terminlər yaradılarkən ana dilinin özünəməxsus lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun mövcud daxili imkanlarından səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək kifayətdir ki, terminologiyanın bu ehtiyacı ödənilsin. Yeni yaranan anlayışları ifadə etmək üçün daha asan yolla gedərək tez-tez alınmalara müraciət etmək heç də həmişə düzgün yol hesab edilmir və bir çox hallarda müvəffəqiyyətsizliyə düşər olur. Çünki, qeyd olunduğu kimi, hər bir dilin, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dilinin daxili imkanları geniş olmaqla yeni yaranan hər bir anlayışı dilin daxili imkanları hesabına ifadə etmək imkanına malik olur. Sadəcə olaraq bu zaman səbri olmaq və dilin daxili imkanlarından bacarıqla və səriştəli şəkildə istifadə etmək lazım gəlir.

Milli dillərin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı hər bir dilin ümumi sözyaratma qanunauyğunluqları əsasında reallaşır. Bu zaman semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsuluna daha tez-tez müraciət edilir, bu üsulların köməyi ilə ayrı-ayrı sahə terminologiyalarında duyulan terminoloji ehtiyac müəyyən qədər ödənilir. Bu sözyaratma üsullarından daha çox morfoloji və sintaktik üsula müraciət olunsada, cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində, dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin daha da artdığı indiki dövrdə kalka üsulu ilə termin yaradıcılığına da müəyyən qədər müraciət edilir ayrı-ayrı elmi-texniki, ictimai-siyasi biliklər sisteminə aid anlayışı tez, vaxtında və operativ şəkildə adlandırmaq üçün terminlər digər dillərdən kalka edilərək yaradılır. Bu zaman anlayışlar digər dillərdən keçsə də, onların adları hərfi tərcümə yolu ilə milli dil vahidləri vasitəsilə adlandırılır. Bu isə dildə kalka üsulu ilə sözyaratma vasitəsilə reallaşdırılır.

Morfoloji üsulla termin yaratma və bunun nəticəsində terminoloji qatın zənginləşdirilməsi zamanı dilin bütün sahə terminoloji sistemlərində yeni forma və məzmunlu terminlər yaradılır. Yəni morfoloji üsulla termin yaradılması zamanı müqayisə olunan hər iki dildə bu və ya digər müstəqil leksik məna ifadə edən sözlə sözyaradıcı üsürlər artırmaqla yeni mənalı terminlər yaradılır ki, bu yolla da terminlərə olan ehtiyac müəyyən qədər ödənilir. Bu zaman hər iki dildə müəyyən morfoloji əlamətlər-şəkilçilər (ingilis dilində suffiks və affikslər) ayrı-ayrı sözlərə artırılaraq müxtəlif sahələrə aid terminlərin yaradılmasına imkan verir. Bu xüsusiyyət müqayisə olunan hər iki dildə müşahidə olunsada, ingilis dilində affiksəl söz yaradıcılığının terminoloji sistemdə özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd etmək lazım gəlir. Belə ki, ingilis dilində düzəltmə quruluşlu termin yaratmaq prosesində istifadə olunan sözyaradıcı affikslərin müəyyən qrupunu ayırmaq olar ki, onlar termin yaradıcılığı prosesində daha fəal iştirak edir. Belə ki, tədqiqatçılar müasir ingilis dilində 33 prefiks və 36 suffiks morfemi müəyyənləşdirmişlər ki, onlar bilavasitə ayrı-ayrı sahələrə aid terminlərin yaradılması prosesində fəal şəkildə işlədilir. Bu isə ingilis dili sözdüzəldici morfoloji sisteminin təxminən 45 faizini təşkil edir (6, 91). Bu zaman onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin şəkilçilər terminyaratmada iştirak etdiyi kimi, həm də bütövlükdə dildə sözyaratma prosesində iştirak edir və yeni sözlərin meydana gəlməsinə imkan verir. Bu baxımdan ingilis dilində fəallığı ilə seçilən *anti-nor* - prefiksləri, *-in*, *-ine*, *-une*, *-free*, *-man* və digər affiksləri misal göstərmək olar ki, bunlar ingilis dilində terminoloji qatın zənginləşməsində xüsusi rolu ilə seçilir. Məsələn: *antimotor*, *supermarket*, *deluks*, *discomfort*, *disband*- ləğv etmə, *dismont*-aşyanın xarab edilməsi, *ressupply*-hissələri bir yərə yığmaq, *intercontinental*-qitələrarası, *irregular*-fasilə vermək və s.

Azərbaycan dili terminoloji leksikasında da morfoloji yolla termin yaradıcılığı aparıcı üsullardan biri kimi özünü göstərir. Bu üsulla termin yaradıcılığı Azərbaycan dilində mövcud olan və tarixən də öz fəallığı ilə seçilən sözyaratma qanunları əsasında reallaşır. Morfoloji üsulla terminyaratma zamanı forma və məzmunca yeni olan leksik vahidlər meydana çıxır ki, bu da dilimizdəki sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə baş verir. Məsələn: *gözetçi*, *tankçı*,

¹⁰ Bakı Avrasiya Universiteti. Sila.yilmaz@mail.ru

növbətçi, dilçi, bədiilik, çoxluq, azlıq, aktivlik və s.

Müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan dillərində morfoloji üsulla terminyaratma zamanı kök söz kimi ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsub olan leksik vahidlər çıxış edir. Bu zaman daha çox adlar və feillər kök söz funksiyası yerinə yetirir. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də sözdüzəldici şəkilçilər kəmiyyətə çoxluq təşkil edir. Bu məsələdən danışarkən prof. M.Qasimov qeyd edir ki, Azərbaycan dilində termin yaradılması prosesində əllidən artıq şəkilçidən istifadə olunur (3, 127). Bu şəkilçilərin isə çoxu dilin həm tarixi dövrlərində, həm də müasir dövrlərində oxşar funksiyada çıxış edərək yeni sözlərin, o cümlədən terminlərin yaranmasında iştirak edir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin terminoloji qatının zənginləşməsində sintaktik üsulla termin yaradıcılığı da öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Bu yolla ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsub olan iki və daha çox müstəqil mənalı sözlər mənə və qrammatik baxımdan birləşərək mürəkkəb və çoxfunksiyalı anlayışların ifadə olunmasına kömək edir: Məsələn: *battle field-döyüş meydanı, aircraft-hava gəmisi, warheard-döyüş başlığı, battletester-döyüş təcrübəsi olan və s.*

Bu üsulla hər iki dildə mürəkkəb quruluşlu və söz birləşməsi şəklində olan terminlər yaranır ki, bu da dilin terminoloji qatının zənginləşməsinə, burada yeni-yeni terminoloji vahidlərin yaranmasına imkan verir. Təbii ki, bütün bu zənginləşmə üsulları ayrı-ayrı terminoloji sahələrdə yeniləşmə ilə nəticələnir və bu və ya digər elmi anlayışların uyğun dil vahidləri ilə adlandırılmasına, elmi fikrin daha aydın konkret şəkildə öz əksini tapmasına şərait yaratmaqla həm ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafına, həm də yeni-yeni elmi nailiyyətlər əldə olunmasına imkan vermiş olur.

Müqayisə olunan hər iki dilin terminoloji qatının zənginləşmə və yeniləşmə prosesində digər dillərdən terminlərin alınması və habelə beynəlmiləl səciyyəli terminlərə müraciət olunmasını da unutmamaq olmaz. Çünki geniş elmi mübadilələr, ayrı-ayrı dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsiri, bir-birinin terminoloji qatında ayrı-ayrı anlayışları adlandırmaq üçün terminlərin alınması qaçılmaz bir proses kimi özünü göstərir. Bu zaman dillərin qarşılıqlı təsirləri də təbii proses kimi özünü göstərir. Bu cür qarşılıqlı təsirlər və dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birini zənginləşdirməsi isə əksər hallarda ayrı-ayrı dillərin təbii ehtiyacından doğur və qaçılmaz xarakter daşıyır. Çünki yeni yaranan anlayışları adlandırmaq üçün bu və ya digər dilin daxili imkanları yetərli olmadıqda, anlayışları adlandırmaq üçün dilin özünəməxsus müvafiq vahidləri kifayət etmədikdə digər dilin terminoloji qatına müraciət edilir, o dillərdən hazır söz və ifadələr alınaraq fikrin ifadəsini həyata keçirirlər. "Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud çərçivədən çıxarır, cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində beynəlxalq əlaqələrin formalaşmasını və inkişafını sürətləndirir, xalqlar arasında sıx əməkdaşlığı reallaşdırmaqla dil əlaqələrini də artırır" (2, 223). Bu cür qarşılıqlı əlaqələr zamanı isə dünyada daha geniş yayılmış, insanların daha çox istifadə etdikləri, digər dillərlə müqayisədə inkişaf etmiş dillər daha fəal olmaqla başqa dillərə daha çox təsir göstərə bilər. Məhz bunun nəticəsində də müxtəlif dillərin leksik tərkibində, o cümlədən terminoloji qatında alınmaların meydana çıxması özünü göstərir. Bu proses isə ilk növbədə dillərin terminoloji qatının zənginləşməsinə, müxtəlif sahələrə aid anlayışların dildə öz əksini tapmasına yaxından kömək etmiş olur.

Müasir dövrdə əksər dillərin, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərinin terminoloji qatının zənginləşməsinə təsir edən amillərdən biri də beynəlmiləl terminlər hesab edilir. Bu tip sözlər dünya dillərinin qarşılıqlı əlaqə və təsirləri nəticəsində meydana çıxır və elmi-texniki tərəqqi prosesində ayrı-ayrı xalqların və onların dillərinin bir-birinə daha da yaxınlaşmasına şərait yaradır. Bütövlükdə isə beynəlmiləl terminlər də dillərin terminoloji qatının zənginləşməsinə və onun ifadə imkanlarının daha da artmasına yaxından kömək etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı, 2000.
2. Qasimov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, 2017.
3. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
4. Sadiqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı, 1997.
5. Англо-русский военный словарь. Москва, 1968.
6. Шевчук В.Н. Производные военные термины в английском языке (Аффиксальное словообразование). Москва, 1988.

Açar sözlər: *termin, morfoloji üsul, terminyaratma, terminoloji leksika, sözdüzəldici şəkilçi.*

Keywords: *term, morphological method, creation of terminology, terminology lexico, synthesizer suffix.*

Ключевые слова: *срок, морфологический метод, создание терминологии, терминологическая лексика, суффикс синтетатора.*

Xülasə

Məqalədə müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində terminoloji qatın zənginləşmə prosesi haqqında ümumi məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, zaman keçdikcə və cəmiyyət inkişaf etdikcə yeni yaranan anlayışları ifadə etmək üçün zəruri hesab edilən terminlər yaranmağa və geniş bir sistem təşkil etməyə başlayır. Dilin terminoloji qatı dilin ümumi leksik tərkibi kimi başqa dillərdən sözləmə və daxili imkanlar hesabına zənginləşir. Cəmiyyətin və dillərin müasir inkişaf mərhələsində yeni yaranan anlayışları vaxtında və uyğun dil vahidləri ilə ifadə etmək üçün digər dillərdən hazır terminlər alınır. Eyni zamanda dilin sözyaratma qanunları əsasında morfoloji və sintaktik üsulla termin yaradılır. Beləliklə dilin terminoloji qatı zənginləşdirilir. Morfoloji üsulla terminyaratma zamanı həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində ayrı-ayrı şəkilçilərdən (suffikslərdən) istifadə edilərək düzəltmə quruluşlu terminlər yaradılır. Ancaq sintaktik üsulla terminyaratma zamanı isə iki və daha çox söz birləşərək ya mürəkkəb, ya da söz birləşməsi şəklində olan terminlər yaradılır. Bu zaman hər bir dilin özünəməxsus daxili qanunlarına əsaslanılır. İngilis və Azərbaycan dillərində də bu dillərin öz daxili qanunauyğunluqları və sözyaratma prinsipinə əsaslanaraq həyata keçirilir. Bunlar da bütövlükdə dilin terminoloji qatının zənginləşməsinə səbəb olur. Terminoloji qatın zənginləşməsi

dedikdə isə yeni-yeni terminoloji vahidlər meydana çıxır. Bu proses də cəmiyyətin inkişafında bütün tarix boyu olmuş və hələ də davam etməkdədir. Müqayisə olunan dillərin, habelə əksər dillərin terminoloji qatının zənginləşməsində dünya dillərinin qarşılıqlı əlaqə və təsirlərinin nəticəsi kimi alınmalar və beynəlmiləl terminlər də xüsusi rolu ilə seçilir. Bunlar hamısı birlikdə dilin terminoloji qatının zənginləşməsinə imkan verir.

Summary

The article provides general information about the enrichment process of terminology layer in English and Azerbaijani, which has different languages.

It is known that as time passes and as the society develops, the terms that are necessary to express new concepts begin to emerge and form a large system. The terminology layer of language, in addition to the general lexical composition of the language, is also enriched at the expense of other languages spoken and internal opportunities. Ready terms from other languages are taken to express new concepts in the modern development phase of society and languages, with timely and appropriate language units. At the same time, terminology is created morphologically and syntactically based on the word-building laws of the language. Thus, the terminology layer of the language is enriched.

When creating terminology using morphological method, both in the English and Azerbaijani languages are created correctional structure terms using separate suffixes. However, when creating terminology in a syntactic way, terms that are either complicated or word combinations are formed combining two or more words. At that time, it is based on specific internal laws of each language. In English and Azerbaijani languages, this is done on the basis of the principle of word creation and the internal regularities of languages. They also contribute to the enrichment of the terminology layer of the language as a whole. Terminology layer enrichment means new terminological units. This process has been and is still continuing throughout the history of society. As well as the results of the interaction and effects of the world languages in the enrichment of the terminology layer of the comparable languages, as well as most of the languages, acquisition terms and international terms are also selected in a special roles. All these together allow to enrich the terminology layer of the language.

Резюме

Статья содержит общие сведения о процессе обогащения терминологического слоя английского и азербайджанского языков, являющимися разностилевыми языками. Известно, что с течением времени и развитием общества начинают появляться и формировать большую систему термины, необходимые для выражения новых понятий. Терминологический слой языка так же, как и общий лексический состав языка обогащается за счёт заимствований из других языков и внутренних возможностей языка. На этапе современного развития общества и языков для своевременного выражения новых понятий и выражения с помощью подходящих языковых единиц из других языков заимствуются готовые термины. Одновременно, на основе законов словообразования языка создаётся термины с помощью морфологического и синтаксического метода. Таким образом, обогащается терминологический слой языка.

При морфологическом терминоподобии в английском и азербайджанском языках, используя разные суффиксы, создают производные термины. А при синтаксическом терминоподобии два и более слова, объединяясь, создают или сложные термины, или термины в форме словосочетания. При этом опираются на своеобразные внутренние законы каждого языка. В азербайджанском и английском языках также опираются на внутренние закономерности и принцип словообразования. Обогащение терминологического слоя означает появление новых терминологических единиц. Данный процесс существовал на протяжении всей истории развития общества и на данный момент продолжает существовать. Всё это создаёт условие для обогащения терминологического слоя языка. При взаимодействии и влиянии мировых языков на обогащение терминологического слоя сопоставимых языков, а также большинства языков важную роль играют заимствования и международные термины.